

A középkor ördöggépzetei

– vázlat –

Hivatkozott könyvészet

BALÁZS Lajos

1995 *Menj ki én lelkem a testből.* Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson. Csíkszereda, Pallas-Akadémia

BÁLINT Sándor

1977 *Ünnepi kalendárium.* I–II., Budapest, Szent István Társulat

1989 *Karácsony, húsvét, pünkösd.* Budapest, Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 3. kiad.

BARABÁS László–POZSONY Ferenc–ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.)

1996 *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 4. Erdélyi és partiumi farsangok. Kolozsvár

CHEVALIER, Jean – GHEERBRANT, Alain

1994–1995 *Dictionar de simboluri: mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere.* I–III. Vol. I. A–D, 1994., Vol. II. E–O., 1995., Vol. III. P–Z., 1995. București, Artemis (Eredeti kiad.: *Dictionnaire des symboles.* Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres. I–IV. Paris, 1973–1974)

CIRLOT, J[uan] E[duardo]

1996 *A Dictionary of Symbols.* London, 11 New Fetter Lane (1. ed. 1962.)

CULIANU, Ioan Petru

2002 *Gnozele dualiste ale Occidentului.* Istorie și mituri. Iași, Polirom (Eredeti kiad.: *Les gnozes dualistes d'Occident.* Histoire et mythes. Paris, Plon, 1990.)

DELUMEAU, Jean

2005 *Linștiți și ocrotiți.* Sentimentul de securitate în Occidentul de altădată. I–II. Iași, Polirom (Eredeti kiad.: *Rassurer et protéger.* Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois. Paris, Fayard, 1989.)

DUBY, Georges

2005 *A katedrálisok kora.* Művészet és társadalom. 980–1420. Budapest, Corvina Kiadó (Eredeti kiad.: *Le temps des cathédrales.* L'art et la société. 980–1420. Paris, Gallimard, 1976.)

DÖMÖTÖR Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest, Corvina Kiadó

DURAND, Gilbert

1977 *Structurile antropologice ale imaginarului.* București, Editura Univers (Eredeti kiad.: *Les structures anthropologiques de l'imaginaire.* Introduction à l'archétypologie générale. Paris, Grenoble, 1960.)

ERDÉLYI Zsuzsanna

1961 Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához. *Ethnographia* 2–3–4. 173–199, 405–429, 583–596.

1976 *Hegyet hágék, lőtőt lépék.* Archaikus népi imádságok. Budapest, Magvető Könyvkiadó (2. hasonmás kiad.: 1978.; 3. bővített kiad.: 1999. Pozsony, Kalligram)

MUCHEMBLED, Robert (red.)

1997 *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi.* București, Humanitas

NOLA, Alfonso M. di

2001 *Diavolul.* Chipurile, isprăvile istoria Satanei și prezența sa malefică la toate popoarele din Antichitate până astăzi. București, Editura BIC ALL (Eredeti kiad.: *Il Diavolo.* Newton Compton editori s.r.l., 1987.)

PÓCS Éva

1984 Egyházi benedikció – paraszti ráolvasás. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* Budapest, 109–137.

1985–1986 *Magyar ráolvasások.* I–II. Budapest

RÖHRICH, Lutz

1966 Az ördög alakja a népköltészetben. *Ethnographia* LXXVII. 2. 212–228.

SALAMON Anikó

1987 *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák.* Budapest, Helikon Kiadó

SELIGMAN, Kurt

1997 *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban.* Budapest, Kairosz Kiadó (Eredeti kiad.: *Magic, Supernaturalism and Religion.* Pantheon Books, 1948.)

STOYANOV, Yuri

1999 *Tradiția ascunsă a Europei.* Istoria secretă a ereziei creștine în Evul Mediu. Iași, Polirom (Eredeti kiad.: *The Hidden Tradition in Europe.* The secret history of medieval Christian heresy. 1994.)

TAKÁCS György

2001 *Aranykertbe' aranyfa.* Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasók. Budapest, Szent István Társulat

2004 *Kantéros, lüderc, rekegő.* Hárompataki csángó hiedelemmondák. Budapest, Magyar Napló

TÁNCZOS Vilmos

Alapkérdések

„Az ördög fogalma a kereszténységgel kezdődik” – írja Röhrich Lutz, majd rögtön hozzáteszi azt is, hogy az ördögben való hit igazi kora a későközépkor.¹ A Rossz képzetei a kereszténység előtt is léteztek, ezek a képzetek azonban keresztényesedtek. A keresztényesedett Rossz az ördög szimbólumában jelennek meg a kereszténységben.

- Felmerülő alapvető kérdések:

1. Hogyan viszonyulnak a kereszténység ördög-képzetei a Rossz egyetemes képzetéhez (archetípusához)?

2. Mint előbb láttuk, a kereszténység angyalképzetei viszonylag egységesek. Az ördöggképzetek ellenben igen sokrétűek (pl. támadó állatszerű szörny, intellektuális csábító ördög, dualisztikus eredetmondák teremtmény ördöge, rászédett ördög stb.). Van-e egységes archetipikus hátterük a keresztény ördöggképzetek sokféleségének?

A teológia ördög értelmezése

- Kezdetben Isten a világot jónak teremtette („és látá Isten, hogy jó”), de az ember természete rosszra hajló (lásd: Teremtés 8. 21.). → A Rossz mégis jelen van a természetben, a történelemben és magában az emberben is. A keresztény démonológia az ördögöt az emberi gyengeségekben találja meg, úgy fogja fel mint a vitalitást tagadó, illetve erre képtelen szenvedő lélek gyengeségét.² A Rossz Isten tehát bennünk van, akitől rossz impulzusokat kapunk, ugyanakkor a Jó Isten is bennünk van (vö. a tanító, jóra vezérlő angyal): az ember egész élete egy pszichológiai dráma.

- A keresztény démonológia alapja Aquinói Szent Tamás (1226–1274) *Summa Theologica* c. műve (I–LXIV. részek):

- a démonok, akik egyenlők akartak lenni Istennel, a kevélység és irigység bűnébe estek;
- a démonok nem természetüktől fogva rosszak, hanem szabad akaratuktól fogva;
- az ördög volt a legelső angyal, aki a többi angyalokat is lázította, de nem kényszerítette;
- a démonok természetüktől fogva képesek a megismerésre, de elméjük el van homályosulva, mert nem ismerik a legfőbb jót;
- a démonok is kapnak büntetéseket, de ez nem érzéki jellegű;
- a démonok két helyen lakoznak: a pokolban, ahol kínozzák az elkárhozottakat, és levegőben, ahol rosszra ösztönzik az embereket.³

→ A fenti tételek szolgálnak alapjául a középkori egyházi exorcizmusoknak és büntetőrituáléknak (pl. inkvizíció) is.

Mivel az angyal maga az Isten, amilyenek az angyalok, olyan a világ. Nemcsak a jó, hanem a világban jelen lévő rossz is angyali hierophánia, csak hogy a démoni angyal megnyilatkozása. A keresztény teológia a Rosszat **a bukott angyalokról szóló tanítással** magyarázza, az egyház ezt a tant emelte dogma rangjára. Eszerint a világ kezdeti tökéletes egysége („az angyalok mind egyek vótak”) az angyali sereg meghasonlásával és lázadásával bomlott meg, addig. Azóta a Jó és Rossz erőinek állandó küzdelme zajlik nemcsak a világban, de az ember belső világában is, ahol az őrzőangyal nap mint nap a lélek belső démonaival kerül szembe.

¹ Röhrich L. 1966. 212.

² Nola A. 2001. 10.

³ Nola A. 2001. 209.

I. A folklór ördöggépe

- Különbőség van a teológiai tradíció ördöggépe és a népi képzelet által létrehozott ördöggép között: az előbbi mindenekelőtt elvont kérdésekre keresi a választ (pl. a rossz természete, eredete, funkciói, határai stb.), az utóbbi ördöggépe konkrét (pl. halál, betegségek, károkozó természeti démon szegénység stb.), ugyanakkor intellektuális teológiai elemeket is tartalmaz (pl. pokolbeli büntetések, az angyalok bukása, a bűnbeesés, Krisztus megkísértése stb.).⁴ → Mindazonáltal a népi és a hivatalos ördögűzés között állandó átszivárgás (ozmózis) van. A középkori egyház ördöggépét is a helyi kultúrák alakították (pl. a határ mágikus védelme, viharűzés stb.), és fordítva. Ezért a néphit ördöggépe olyan, mint egy palimpszeszt. Minden megjelenhet a népi kultúrában, eltávolodva a hivatalos egyházi kultúrától és helyi igényekhez adaptálódva.⁵

A néphagyomány (hiedelemvilág) diabolizálásának folyamatával, teológiai értelmezésével találkozhatunk a protestáns prédikátoroknál. Pl. Luthernél ő az, aki viharokat támaszt, a hídon ülő lányokat a vízbe húzza, a váltott gyermeket bölcsőbe teszi stb.⁶ Ilyen diabolizáló szemlélet jellemzi Bornemisza Pétert és más magyar prédikátorokat is: a ráolvasó „bájok” az ördög művei, a tánc és ének hasonlóképpen stb.

A *keresztény üdvtörténetben* különböző megjelenési formában mindvégig jelen van a Gonosz (ugyanúgy, mint az angyal).

A bibliai történetek folklorizálódhatnak. A *folklór ördöggépeinek* egyik része a Bibliában is jelen van (pl. Éva elcsábítása a paradicsomban, Krisztus megkísértése), a teológiai irodalomban is keletkezhetnek (pl. a gonosz angyalok bukása), de sajátos folklór témák is kialakultak (pl. Krisztus pokolba szállása, ahol bilincsbe veri az ördögöt, Júdás elcsábítása, a pokol ördögökkel való benépesítése, az ördög jelenléte az utolsó ítéletkor stb.).

1. Az ördög születése

a) A Rossz eredetét a csángó folklór is Lucifer főangyal lázadásának és bukásának történetével magyarázza:

„Lucifer szép angyal vót, nagyon szép vót, s ő elbízta magát, ő elviszi a székét a szent Istennek a trónja fölé, legyen ott fent. Igen ám, a szent Úristen látta, hogy mit csinál Lucifer. Mert Lucifernek is vót pártserége. Azt mondja: – Mihály – azt mondja – vedd a tüzes kardodat – azt mondja –, csinálj rendet! Akkor Mihály arkangyal elvitte a tüzes kardját, verte le őket. Akkor csinálta a szent Úristen a pokolt, addig nem vót, az angyalok mind egyek vótak. Mihály arkangyal mind leverte, úgy potyogtak le onnat.” (Diószén – BS1. 25.)

„Lucifer vót a legszebb angyal, főangyal a mennyországban. Ezt a bűnt elkövette, a hadseregével letaszította az Isten a pokolba, és helyette Szent Mihály arkangyal a főangyal a mennyországban. Ő az angyalok vezetője.” (Lészped – BS1. 509.)

b) Ennél a teológiai tannál azonban jóval régebbiek a jó és rossz istenekről szóló *dualisztikus mitológiai elképzelések*.⁷ „A monoteizmus az ősi dualizmusból keletkezett, de a monoteista világ egyensúlya kényesebb, mint a régié” – írja Kurt Seligmann.⁸

A dualisztikus szemlélet egyik megnyilvánulása, hogy a vegetáció ugyanúgy lehet *a démoni erők megnyilvánulása* is, mint a szent erőké. Bizonyos növényekben a boszorkány vagy az ördög ereje rejtőzik. Az isteni és démoni kettősségét fogalmazza meg a botanikus

⁴ Nola A. 2001. 302.

⁵ Nola A. 2001. 301–302..

⁶ Röhrich L. 1966. 225.

⁷ A középkori dualista tanokat hirdető eretnek mozgalmakról széles körű áttekintést ad: Stoyanov Y. 1999. és Culianu I. P. 2002b. A manicheus eretnekmozgalmak – valamint az ebből kinövő bogumil, katar, albigens stb. eretnokségek – dualista istenségképzeteiről és ördöggépzeteiről lásd: Nola A. 2001. 60–70

⁸ Seligmann K. 1997. 143.

Fazekas Mihály is 1815-ban a Lúdas Matyiban, aki az első magyar Linné-rendszerű füveskönyv egyik alkotója is volt: „*Hát még az angyal-, szent-, s ördög-gyökerek (mivel akkor / A fűvek neve csak barom, ördög, s szent vala; Fűvész / Könyv még nem lévén)...*”⁹ A démonizált növényekben rejlő mágikus erő azonban jóra is fordítható. Az „ördöggharapás” (illetve: „ördöggharapta-fű”, „ördögmarta-fű”) nevű növényről (tudományos nevén: *Succisa pratensis*) például már a 16. században feljegyezték, hogy gonosz bűvölés, igézet és rossz asszony ellen használatos, tehát rontáselhárító szerepe van.¹⁰

2. Az ördög funkciói, szerepkörei

Ezek a funkciók több középkori eredetű folklórműfajban kimutathatók.

2. 1. Károkozás, démoni erők a világban

A kereszténység a károkozással kapcsolatos *archaikusabb képzeteket keresztényiesítette* és mindezeket az ördög működésének tulajdonítja.

A károkozó démonok mind az ördögi erők megnyilvánulásai (pl. betegségdémonok, ijesztő démonok, vihardémonok és egyéb természeti jelenség démonai, tejelvitelt megvalósító démonok, pusztító ellenség, halál stb.). A rosszat cselekvő démoni mitikus vagy pszeudomitikus alakok (pl. szépasszony, sellő, lidérc, tudós molnár, boszorkány stb. alakok mint az ördög cimborái jelennek meg.

A hagyományos világ néphite szerint minden betegséget, járványt, természeti csapást, bajt démon okoz. Íme néhány *betegségdémon* neve a magyar népi kultúrából: *Igézet* (fejfájás, lázas állapot), *Szentantaltüze* (orbánc, kiütések, lázas állapot stb.), *Nyavalya* (epilepszia, vö. „törje ki a nyavalya”), *Ijedtség* (pszichikus bajok), *Gyík* (torokgyík, torokfájás), *Fene* (rosszindulatú daganatos betegségek, vö. „egye meg a fene”; „fészekben” lakik, vö. „fészes fene”), *Íz* (eredetileg a halott árnyéklelke volt, betegségek származnak tőle), *Guta* (agyvérzés, esetleg infarktus; leüti az embert, a főisten sem tudja megállítani), *Dögghalál* (pestis- vagy kolerajárvány, vö. „a dög verje le”), *Súly*, *Kórság* stb.

A *Mumus* (egyéb megnevezései: *Böbös*, *Vankuj* stb., vö. „elvisz/jön a Mumus”), a *Rézfaszúbagoly* (vö. „vigyázz, mert megreszel”) a nyelvterület egészén elterjedt *ijesztőlények* voltak. Démonai vannak a *kozmikus meteorológiai jelenségeknek* is: a viharban, jégesőben a „nagy gonosz Sárkány” rejtőzik, a különböző szelek nevei és tulajdonságai utalnak a bennük rejtőző démonokra (*Szél*, *Forgószele*, *Nemere*, *Borda szele* stb.), de még a téli nagy hideg is tőlük származik („sokan vannak odakünn” – mondják a farkasordító nagy hidegre a székelyek). Ugyancsak az egyetemes Rossz megnyilvánulásai lehetnek a különböző *természeti szellemlények* (pl. kis erdei manó, vadöreg, vadleány, szépasszony, vízitündér stb.), a kozmosz rendjét felborító, *égitestfelfaló démonok* (lásd: markoláb-hiedelemkör), az *emberből lett démonok* (pl. a farkasember-hiedelemkör). Félelmetes démoni tulajdonságai vannak az emberi világban élő, de természetfeletti tulajdonságokkal rendelkező ún. *pszeudomitikus személyeknek* (pl. boszorkány, tudós molnár/kocsis, garabonciás, vasorrú bába, prikolics stb.) is, akik az élet hétköznapijaiban megjelenő legkülönbözőbb bajok okozói lehetnek (gazdasági károk, rontások, betegségek stb.). A csábító, veszélyes **női démonok** (pl. szépasszony, vízitündér, sellő stb.) ugyancsak ördögiek.

A *valóságosan létező ártó lények démonizálódása* is gyakori jelenség. Gyimesben a menyétről mint mitikus állatról beszélnek. Este fonnivalót tesznek neki az istállóba, hogy azzal „dolgozzon”, és ne marja meg az állatokat: „*Itt a kalibánál es van guzsaly kötve a menyetnek.*” Az embert megmaró kígyó hasonlóképpen démonszerű: „*Az a gonosz, mind a*

⁹ Fazekas Mihály: *Lúdas Matyi*. Harmadik levonás

¹⁰ Szabó T. Attila: Ördöggharapás. In: *Tallózás a múltban*. Válogatott tanulmányok, cikkek. VI. Bukarest, 1985. 409.

*gonosz, a kégyó olyan, a marós kégyó, mind a gonosz. Attól félni kell, attól öröködni kell.*¹¹
A gabonát elverő madarakat az egész nyelvterületen ugyanolyan ráolvasásokkal üzték el, mint a betegségdémonokat.

2. 2. A test megszállása („belebújik az ördög”)

Az ördög a test birtokbavételére törekszik. Egy német monda szerint a fűszálból jut a tehénbe, onnan a tejen keresztül az emberbe.¹²

A defenzív célú magyar *archaikus népi imádságok* a test védelmének mágikus megvalósítását célozzák.

2. 3. Állatszerű, támadó lény

Az ördög népi formája: *félig állat, félig ember* (fekete, szarva és farka van, égő szeme, szőrös, kénköszagú lehelete stb.). Ez a késő antik civilizációból származik (vö. faunok, szatírok, Pán stb.). Ezenkívül a Sátánt azok az állatok is reprezentálhatják a néphitben, amelyeknek alakjában megjelenik (pl. kutya, fekete macska, bagoly stb.). Esetleg megmagyarázhatatlan, félelmetes hang- és fényjelenségekhez is asszociálódhat.

A Gonosz erői *tisztátalan* és *gonosz szándékú* démonok, amelyeknek *állatias jellege* – állati agresszió (nemcsak fizikai, lehet esetleg szexuális is), vámpírizmus, harapás, rettentő hangképzetek, üvöltés, feketeség (a Rossz színe) és vörösség (a nemi vágy színe) stb. – mind az ún. „természeti” népeknél, mind az ókori európai kultúrkörben, mind a kereszténységben megfigyelhető. Jellemző sajátosságuk továbbá az is, hogy a Rosszat megszemélyesítő lények (a magyar népi hitvilágban: ördög, boszorkány, lidérc, sárkány stb.) általában rendelkeznek az *alakváltoztatás (metamorfózis)* képességével. Egy mezősegi asszony így foglalta össze a képzetkör több lényegi elemét: „Az ördög sokféleképpen tud megjelenni. Megjelenhet kutya képébe, macska képébe, megjelenhet béka képébe, megjelenhet gyík képébe, akárminek a képébe meg tud jelenni a tisztátalan.”¹³

A magyar hiedelemvilágban lólába lehet az ördögnek, a lidércnek, a boszorkánynak és más veszedelmes bűbajosoknak. Az ördögös lények arra is képesek, hogy az elvarázsolt embert „lóvá tegyék”, és rajta repüljenek orgiáik színhelyére.¹⁴ A „kilóg a lóláb” szólás pedig azt fejezi ki, hogy az emberalakot öltött ördögöt a lólábáról lehet felismerni.¹⁵ Ez történik Arany János *Hatvani* című költeményében, amelyben arról van szó, hogy a debreceni diákok felismerik a kísérletező Hatvani professzor képében közöttük járó ördögöt. A szimbólum lényegét tartalmazza az a mitikus narratíva, amely az 1980-as években mint „igaztörténet” terjedt el a Székelyföldön, és hűen fejezte ki a diktatúra éveinek rettegéssel és bizonytalanságérzettel teli hangulatát. Eszerint egy autóstoppos asszony leszálláskor szoknyáját felhúzva lólábát mutogatja az öt szállító kamionsofőrnek, és ökölbe szorított véres ujjait széttárva vérrögökkel a markában („ilyen termés lesz jövőre!”) jövendőli a világ közeli apokaliptikus pusztulását: „Olyan háború lesz, hogy térdig fog érni a vér, az Akó kapunál a csákót a vér felveszi, testvér testvért öl, s megférnek majd egy fa árnyékában, akik még a földön azután megmaradnak!”¹⁶

A korai kereszténység művészete még nem ábrázolta az ördögöt, a Gonosz erői először a középkor szerzetesi művészetében (mindenekelőtt a bencés kolostorokban) kerülnek a képek előterébe. Az ördögtől rettegő szerzetesrendek képzeletében az ördög előbb mint támadó, üldöző, zaklató *félelmetes szörnyeteg* jelenik meg.

¹¹ Takács Gy. 2001. 472–476.

¹² Röhrich 1966 213.

¹³ Szentmáté, Tatár Erzsébet egy. hallg. gyűjtése, 2005.

¹⁴ O. Nagy G. 1988. 337.

¹⁵ Uo. 339.

¹⁶ Csíkmenaság, saját gyűjtés, 1987.

2. 4. A lélek elragadása, elkárhoztatása

A *lelket elragadó* és ezáltal az embert elkárhoztató ördög képzetének a kialakulása a Georges Duby által „kevésbé nyers pszichológiájának” nevezett 13. században alakul ki.¹⁷ Az ördöggépzetek ekkor intellektualizálódnak.

Az archaikus népi imádságokban, a ráolvasásokban, a halottas szokásokban stb. gyakran találkozunk olyan szimbolikus technikákkal, amelyek az öntudatlanság állapotába került ember lelkének védelmét hivatottak megvalósítani. Ilyen helyzet lehet az *éjszakai álom*, de legfőképpen a *haldoklás* ideje. „*Én fekszem én ágyomba, / minden testem koporsómba, / csalátos ördög meg ne csajjon, / halál ingem el ne nyomjon, / me én meg vagyok kereszttelve / az Atyától s Fiutól s a Szentlélek Istentől!*”¹⁸

A középkori keresztény ember számára a haldoklás idejének, a halál pillanatának tiszta öntudata különösen fontos, hiszen az határozza meg a lélek túlvilági sorsát. A haldokló lelkét megszerezni akaró ördög ilyenkor összezavarhatja az ember elméjét, és ezzel örök kárhozatra juttathatja az embert. Egy moldvai csángó asszony így fogalmazott: „*Minden nap kérem s hálálom a Jóistent, hogy halálom óráján ne sirüljön [forduljon] el az eszem.*” (Lészped)¹⁹

A haldokló elszálló lelkét azért kell a Szent birtokába juttatni, mert a középkori vallásos mentalitásban gyökerező népi vallásos képzetek szerint az Ördög ugyancsak igyekszik a haldokló lelkét megkaparintani.²⁰ A haldokló feje körül dúló harc a középkori vallásos világnépek egyik fontos témája, megjelenik a teológiai gondolkodásban, a vallásos irodalomban és a képzőművészetben.²¹

A nyelv kifejezései egyértelműen tanúsítják, hogy az *álom* és a *halál* azonos képzelettartományhoz, az öntudat nélküli „lent” világához tartozik (pl. „*álomba zuhan*”, „*álomba merül*”, „*felébred*”).

Bizonyos folklórszövegek, például a defenzív célzatú archaikus népi imák ugyancsak arról tanúskodnak, hogy álmunkban az Ördög tulajdonába kerülhetünk: „*álom ingem el ne kapjon, családod tőlem távol járjon*”, „*álom ingem el ne kapjon, / családod ingem meg ne csaljon*”, „*Jézus, serkents fel pokoli álmomból, / Sátán, menj el mellőllem, ne késérgess*” stb. Ennek megfelelően feltűnő az is, hogy az álomhoz a tisztátalanság képzelei is hozzátartoznak: „*én felkelék én ágyamból, kimosdódám bűneimből*”, „*Kejj fel, ember, mély álmodból, / mosdójjál ki mocskaidból, / kendejél ki bűneidből!*” „*Mivel már bésetétedik, / kérünk Teremtőnk tégedet, / hozzánk kegyelmességedet, / mutasd szokott őrzésedet. / Gaz álmok távol legyenek, / sátányok megköttessenek, / hogy testiünk ne fertejzenek!*” stb. Az emberre hirtelen rátörő álom voltaképpen zuhanás abba az ismeretlenbe, amely a bűn sötét, kaotikus világát is tartalmazza.²²

2. 5. Bűnre való csábítás, szexualitás, tisztátalanság

Ugyancsak a 13. századra tehető a *bűnre való csábítás* funkciójának kialakulása is.

Az ember élete folyamán az ördög írja az elkövetett bűnöket (pl. juhborre, borjúborre)²³. Jelen van az utolsó ítéletnél, ahol előszámálja a bűnöket.

Ezek a képzetek gyakran szexuális vonatkozásúak, és antik előzményekre mennek vissza. A görög-római kultúra szatíriái erőteljes nemiséggel rendelkező, de steril szexualitású félig állat

¹⁷ Duby G. 1994. 235.

¹⁸ Magyarfalu, saját gyűjtés, 1995.

¹⁹ Saját gyűjtés, 1995.

²⁰ Balázs L. 1995. 252.

²¹ A témáról részletesen: Delumeau J. 2004. II. 28–39.

²² Tánczos V. 2001. 73.

²³ Röhrich L. 1966. 214.

(pl. lóláb), félig ember lények. Ezek a tulajdonságok a kereszténység ördöggépzeteire is jellemzőek.²⁴

Csábító lények, csábos alakok (szép asszony, fiatal szerzetes, sőt valamelyik szent stb.) vagy kíváncsi dolgok lehetnek az ördög megjelenési formái.²⁵ Az ördöggépzetek tehát eufemizálódhatnak, az ördög megtévesztő metamorfózisokra képes (angyalként, zenével stb.).

Muzsikálni, énekelni nemcsak az angyalok tudnak, hanem a veszélyes női hiedelemlények is. Az ők zenéjük az Odüsszeia sziréneinek énekéhez hasonló funkciójú: **a mennyei zene démoni imitációjának** célja a keresztény ember megtévesztése és romlásba döntése. Gyimesben azt tartják, hogy a szépasszonyok énekét („Két szem búza, két szem rozs...”) tilos énekelni vagy muzsikálni, mert a hiedelemlények megjelenhetnek és halálra táncoltathatják a férfiembert: „*S akkor mondotta, hogy ő kiment délelőtt aszongya, kilenc óra körül, ő elkezdte a szépasszonyok énekét énekelni, met szép. Hát szép es a nyavaja törje ki! A dallamja is szép! S elég a hezza, hogy – aszongya – kezde próbálni a bocskorait, hogy új lévén, hát lám, hogy forognak, hogy sirül, hogy sirülne ő azon a kövön. S akkor eljött egy szél, s a szélbe eljött három asszony, s őt addig táncoltatták, amíg Bucsi István odaért délután négy óra körül. Az új bocskoroknak a talpa már ki is vót szakadva teljesen, hogy a talpából is ment a vér. S akkor ő aszonta, hogy azt a tanácsot adja, hogy pusztá helyt a szépasszonyok nótáját senki se próbálja énekelni, mert úgy megtáncoltatják, hogy abba belehal.*”²⁶ A zenének ez a jelképisége is a középkori keresztény világszemléletben gyökerezik, miszerint az ördögök gyakran jelennek meg csábos alakban, és egyéb attribútumokat is kölcsönvehetnek az égi angyaloktól.

A hús az emberben élő rossz, bűn, tisztátalanság forrása

A keresztény értelmezés a telhetetlen, falánk állatot mindig is az ördög megtestesülésének tekintette, az állati húst pedig a bűn forrásának. Például egy helyen Jézus kiűzi az ördögöket a megszállott emberekből, akik belemennek a disznókba, ezek pedig a tóba vetik magukat, és mind odavesznek.²⁷

Az ember testi mivolta azt is jelenti, hogy a démonok bennünk élnek (vö. Dosztojevszkij démonai az *Ördögök* című regényben).

Az archetipikus szimbolikus képi világlátás szerint a húsfogyasztásnak, a harapásnak erotikus jelképisége is van: az étkezési hús megfeleltethető a szexuális húsfogyasztásnak. Eszerint az az egyházi szemlélet, amely mindkét értelemben vett húsfogyasztást bűnnek tekinti (pl. nagyböjti időben nemcsak a húsételektől, de a nemi élettől is tartózkodni kell), végső soron egy egyetemes szimbolikus világlátás részének tekinthető.

A kereszténység felfogásában a húsban az ördög, a halál rejtőzik, ezért **a hús az emberben élő Rossz**, diabolikus erő. A bőrét éles kővel hasogató Szent Jeromos²⁸ legendái és ezek ábrázolásai jellegzetesnek mondhatók a kereszténység testiség-szemléletére.

A hús már az *Ótestamentumban* is a testből és lélekből álló ember törékeny, időleges része, **a szellem ellentéte**. (A héber „bászár” szó egyaránt jelenti a ’hús’-t és a ’test’-et is.) Mivel az *Újszövetségben* a krisztusi megváltó vér képzete asszociálódik hozzá, továbbá mert Krisztus emberi természetét is a hús által lehet jelképesen kifejezni, így a szimbólum jelentése az evangéliumokban némiképpen rehabilitálódik. Mindazonáltal a hús az *Újszövetségben* is a Sátán szövetségese, mert bűnre viszi az embert. A keresztény egyház testiséget elítélő

²⁴ Nola A. 2001. 85.

²⁵ Nola A. 2001. 304–305.

²⁶ Salamon A. 1987. 103–105., 83. szöveg.

²⁷ *Máté evangéliuma* 8. 28–34.

²⁸ Szent Jeromos egyházatya (megh. 420.) Stridon született, amit a muraközi Csáktornyával azonosítottak. Ezért a magyar pálosok nagyon tisztelték. A betlehemi barlangban remetéskedett. Megírta Remete Szent Antal életrajzát.

szemlélete voltaképpen Krisztus kortársától, Szent Páltól (megh. 67-ben) származik²⁹, akitől később az egyházatyák (például Szent Ambrus, Szent Ágoston) átvették azt a gondolatot, hogy a hús a szellem ellenfele, egy meg nem szelídített szörny, ami állandóan lázad. Nagy Szent Gergely³⁰ szerint az Isten nem lakik azokban, akik a hús rabságában élnek, akik viszont megszabadulnak a hús rabságából, Isten angyalaihoz lesznek hasonlatosak, akik nem ismerik a világ csábításait.³¹ Hasonlóképpen vélekedik a középkor is, például Bernard de Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) szerint a hús már születésekor bűnre hajló, elsötétíti az ember belső látását.³²

Az ördög- és démonképzetek gyakran **szexualizálódnak** („az ördög tüzet csihol”). A démoni szexualitás mindig tisztátalan.

Példák:

- A lidérc hiedelemkörben a tűz a gonosz démon szexuális vágyát, nemi erejét szimbolizálja. A „tűzlangja” formájában megjelenő lidérc szexuálisan nyomorgatja, elsorvasztja a gazdáját.³³
- Az ördög piros színe az állati szenvedély, a tisztátalan nemi vágy jelképe, és ugyanakkor utal a tűz diabolikus erejére, mindent megemésztő, elpusztító hatalmára is.
- A *papucsszagató királykisasszonyok* típusú népmesében (AaTh 306), valamint a mese hiedelemmonda változataiban az éjszaka titokban táncoló, cipellőjüket minden reggelre elszagató nagyobb királykisasszonyokról kiderül, hogy már gyermekük is van az őket táncoltató tisztátalan ördögöktől.
- A ruhadarabok, lábbelik piros színe („piros szoknya”, „piros pántlika”, „piros csizma” stb.) ugyancsak erotikus jelentésű. Vas megyében a piros csizmát „ördögfajta” csizmának hívták. („*Előbb nem volt ördögfajta csizma, hanem csak rendes, subickos, fekete.*”³⁴)
- A tánc, a zene, a testi szerelmet szimbolikusan megéneklő népdalok (virágének) az ördög tevékenységének művei. (Pl. az ördög a táncteremben mint kíváncsi idegen jelenik meg.³⁵)

Az ördög **a Szent meggyalázására** törekszik: az egész világot tisztátalanná akarja tenni. Például: szentségek meggyalázása, templom megszenteltelenítése, ünneprontás (vö. protestáns prédikátorok); öngyilkosságra való ösztönzés, hamis eskü, átkozódás, kártyázás („ördög bibliája”) stb.³⁶

2. 6. Paktálás az ördöggel: az ördöggel kötött szerződés

Az ördöggel való szerződéskötésnek bibliai **előképei** is vannak: a Sátánnak Isten megengedi, hogy Jóbót próbára tegye, de mivel Jób állhatatos marad, a Sátán pórul jár; Krisztus megkísértése is azt sugallja, hogy lehet vele szerződést kötni.³⁷ – Sok mítoszban hasonló szerepe van a megcsalt óriásnak, a megcsalt démonoknak. (Vö. ördög-építőmester mondák: az első teremtmény, aki az épülő templomba belép, az új hídon átmegy az ördögé lesz. → Ezek eredetileg megcsalt óriás-mondák voltak.) (R. 220–221.)

Az első ilyen legenda 6. századi: a hitehagyott Theophilus pap legendája, aki szövetséget köt az ördöggel, vérével ír szerződést alá, hogy elveszített papi rangját visszaszerezze. Mivel megbánja tettét, szűz Mária megmenti őt. A legenda a középkorban az elkárhozás történetévé

²⁹ Ez Pál apostol leveleiben többször is elhangzik. Például: *Rómaiakhoz* 7. 14 és 8. 8.; *Galátákhoz* 5.13. és 6.8. stb.

³⁰ Nagy Szent Gergely egyháztanító, majd pápa (megh. 604.).

³¹ Chevalier J.–Gheerbrant A. 1994. I. 252.

³² Uo.

³³ Dömötör T. 1981. 77–82.

³⁴ Erdélyi Zs. 1961. 412.

³⁵ Röhrich L. 1966. 214.

³⁶ Lásd bővebben: Röhrich 1966. 213–214.

³⁷ Röhrich 1966. 219.

alakul át. Később az indoklás is megváltozik: hatalom- és kincsvágy, dölyf stb. lesz a főmotívum. Még későbbi a tudás utáni vágy motívuma (Faust-mondák): a humanista tudós lelkiismereti problémái vetülnek ki benne, aki elszakadt a teológiától. Vö. Giordano Bruno, Galileo Galilei, Kopernikusz stb.³⁸ Vö. a debreceni Hatvani professzor története.

További példák:

- Christoph Haizmann bajor festő gyermekkorában vérével ír alá szerződést az ördöggel, aki 1677-ben jön a lelkéért. Ismétlődő görcsös rángatózások gyötrik, elmondja egy papnak a szerződéskötés történetét, Mariazellben kemény penitenciát tart, minek hatására Mária közbenjárására szept. 8-án éjfélkor a templom kápolnájában, szerzetesek jelenlétében, egy szárnyas sárkány alakjában megjelenő ördög visszaadja neki a szerződést. Ennek ellenére később is epileptikus rohamok, fájdalmak, víziók gyötrik. Ismét visszatér Mariazellbe, és bevallja, hogy újabb, ezúttal tintával írt szerződést kötött az ördöggel. Újabb exorcizmusok, penitenciatartás stb. következik, végül a festő szerzetes lesz.³⁹ – Az esetet S. Freud elemzi, és a festő magánéletének eseményeivel magyarázza (pl. apja halála miatti depresszió, melankólia)

- A Caritas-mondák az 1990-es években: a meggazdagodást az ördögszövetségnek tulajdonítják (pl. a moldvai csángóknál: a nyert pénzen vett „mobila” járt a házban)

- A szerződések két tipikus alakja: boszorkány és szabadkőműves (vö. a „fermeka” gyimesi eredetmondája)

- A szerződés egyik formája a még meg nem született gyermek odaígérése egy démoni lénynek (az ördögnek). A nem keresztény mítoszokban istenségeknek, tündéréknek (pl. Grimm-mesék) lehet odaígérni. A zsidóknál és más közel-keleti népeknél előfordul a szülők nemzési fogadalma: a megszülető gyermeket istennek szentelik. A germán mitológiában Odinnak vagy Thornak szentelnek gyermeket. (R. 223.) → archetipikus képzetről van szó, az ördög az egész képzetkörben csak másodlagos alak.

- A **rejtvényfejtő ördög** mondái: archetipikus gyökerük van, hiszen kezdetben a verseny életre-halálra ment (vö. Oidipusz és a Szfinks; Edda-dalok, Grimm-mesék: Az ördög a három arany hajszála, Az ördög és az öreganyja stb.)⁴⁰

2. 7. A rehabilitált rossz: a Szabad Angyal

(v. ö.: Thomas Mann: *Doktor Faustus*; M. Bulgakov: *Mester és Margarita* stb.)

A „**rehabilitált**” **Rossz**, azaz a „szabad angyalként”, „intellektuális lázadóként” stb. bemutatott Sátán témája csak az újkortól van jelen az európai kultúrában. A Sátánnak ez az értelmezése már John Milton⁴¹ *Elveszett paradicsomában* megjelenik, majd a romantikusoktól kezdődően válik „állandó” témává a világirodalomban.⁴² G. Durand felfogásában a lázadó Szabad Angyalként, a Jó tagadásaként megjelenő Sátán szimbóluma mögött ugyancsak archetipikus képzetek lappanganak: egyetemes kulturális sajátosság, hogy a halál és újjászületés misztikus drámaiban meg kell jelenítenie az ellentétek szintetikus egységének, ahol a Rossz elveszíti a bűnnel való kapcsolatát, etikai, valláserkölcsei vonatkozásait, tehát hangsúlyosan negatív beállítódását.⁴³ A Rossz ilyenén megjelenítése figyelhető meg például a regenerációt szolgáló népi rítusokban is (pl. farsangi játékok, áldozati rituálék stb.), ahol alig találjuk nyomát a Rossz valláserkölcsei szempontú elítélésének.

³⁸ Röhrich L. 1966. 215–216.

³⁹ Nola A. 2001. 15.

⁴⁰ Röhrich 1966. 222.

⁴¹ John Milton (1608–1674) angol költő.

⁴² Lásd például: Johann Wolfgang Goethe: *Faust* (1808–1831), George Byron: *Manfred* (himnusz, 1816) és *Cain* (filozófiai dráma, 1824), Mihail Jurjevics Lermontov: *Démon* (1829–1841), Victor Hugo: *Századok legendája* (kis eposzok sora, 1859–1885; a 2. rész: *A Sátán bukása*), Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Thomas Mann: *Doktor Faustus* (1947) stb.

⁴³ Durand G. 1977. 363–364.

Mivel viszonylag későn kialakult képzeletéről van szó, ez téma teljesen hiányzik a középkorias világszemléletet kifejező moldvai csángó vallásos folklórból.

2. 8. Az eszkatologikus mítoszok ördöggépe: az Antikrisztus

- Az Antikrisztusról szóló mitikus elképzelések alapja az *Apokalipszis* 20. fejezete. Eszerint a világ végén a Sátán rövid időre visszakapja hatalmát és minden szövetségesével együtt teljes erejéből támadást indít az egyház ellen („körülzárják a szentek táborát és a szeretett várost”). Ekkor történik a Sátán hatalmának végleges megtörése.

- Az Antikrisztus-képzet megjelenésének két folklórbeli formája szokott lenni:

1. az Antikrisztus valóságos démon, a Messiás erős ellenfele. A föld démoni gyermeke, a Sátán gyermeke (filius diaboli).

2. Az Antikrisztus emberi alak, amely megtestesíti a démon.⁴⁴

Megjelenése mindkét esetben megelőlegezi a kozmikus pusztulást. Utána Jézus Krisztus kozmikus győzelme következik.

Az Antikrisztus megjelenését a IV. századtól kezdve keresztény különféle kéziratok orákulumok, álomértelmezések adták hírül, ezek rendszerint görög példákat követtek. Latinra is lefordították őket. A középkori misztikus profetikus jövendölések az Antikrisztust legyőző királyokat gyakran azonosították földi uralkodókkal (pl. III. Henrik császár, 1039–1052), eljövételének időpontját történelmi eseményekhez kapcsolták (pl. az ezredforduló világvégvárása, keresztes hadjáratok stb.).⁴⁵ A középkori szektás mozgalmak a klérusban látják az Antikrisztust (pl. egy püspök és egy apáca gyermeke stb.), még Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) is a klérus korrupt tagjait az Antikrisztus megjelenésének tartja. 1209-ben Párizsban egy mesterembert (Wilhelm aranyműves) a próféciái miatt megégettek Párizsban, mert a pápát az Antikrisztus megjelenésének tartotta.⁴⁶

A téma megjelenik a képzőművészetben, a szobrászatban, drámai irodalomban (Ludus de Antichristo) Lucas Cranach egyik metszete az Antikrisztust mint hétfejű állatszerű szörnyet, mint kozmikus demont ábrázolja, aki előtt az emberek térdre hullva imádkoznak. (Lásd: Nola A. 2001. 192.)

A reformáció harcol az Antikrisztussal. Luther interiorizálja és pszichologizálja a fogalmat: az Antikrisztus a bűnös test démonait jelenti, de ugyanakkor valóságos, testiséggel rendelkező lény. (Például Wartburg várában, Thüringiában az őt megtámadó démonhoz hozzávágott egy tintatartót.) A reformátorok mindenekelőtt a pápát tekintik a megtestesült Antikrisztusnak, az összes démonok urának (Lásd: Nola A. 2001. 195., XV. századi francia metszet).

Az Antikrisztus **a modern szekták** mitológiájában is megjelenik:

- A mormonok az ördögöt bukott és emiatt örökre boldogtalanná, tisztátalanná lett angyalnak tartják, aki önmagához hasonlóvá akarja tenni az egész emberiséget.⁴⁷ A történelmi egyházak az ördög művei, s világ végén együtt fognak elpusztulni az Antikrisztussal.

- Jehova tanúinak egész teológiai tanítása millenarisztikus jellegű és a Biblia bizonyos – tendenciózusan félreértelmezett – helyeire alapozódik. A démonok különféle alakokat öltenek: pl. kígyó alakjában szóltak az első emberpárhoz, ma politikusok, államférfiak alakját veszik fel, megszervezik az országok adminisztratív gépezeteit stb. (Jehova Tanúi teljesen államellenesek.) A Rossz azért van a földön, mert Jehova próbára akarja tenni az embert, aki hatezer évig harcol a Sátánnal, és végül győzni fog: a hatezer év végén a Sátán eltűnik minden szolgájával együtt (ti. azokkal, akik nem hallgattak Jehova üzenetére).⁴⁸ Egy végső harcban fog győzni a jó, amikor a föld összes uralkodói összefognak majd az Úristen ellen, de alulmaradnak. Ekkor eltűnik a pokol

⁴⁴ Nola A. 2001. 189.

⁴⁵ Uo. 191.

⁴⁶ Uo. 193.

⁴⁷ Uo. 199.

⁴⁸ Uo. 202.

(nem hisznek a lélek halhatatlanságában!), és csak a kis számú kiválasztott halhatatlan (pontosan 144 000) él majd az Isten örök királyságában.

- Az adventista teológiai tanításban szintén jelen vannak a millenarisztikus képzetek: Krisztus közeli eljövetelét hirdetik (1843–1844, századvég stb.). Az Apokalipszisben tökéletes világ teremődik új egekkel és új földekkel. A Sátán tevékenysége abban áll, hogy megtéveszti az evangéliumban hívó embert, meghamisítja a jócselekedeteket is (→ szigorú erkölcsiség szükséges, hogy ellenálljunk a Rossznak). A világnak itt is egy kozmikus harcban lesz vége, amikor is Isten népének összes elkövetett bűnei mind a Sátán fejére hullnak vissza, akit kiűznek majd a sötét és félelmetes pusztaságba.⁴⁹

2. 9. A humoros ördögalak

- Népmesékben és tréfákban jelenik meg. Téma: az ördög elesik a remélt jutalomtól.

- A történetnek két alaptípusa van:

1. az ördögnek eladott lélek ravasz úton való visszaszerzése (AaTh. 1170–1199) – lehetetlenségformulákkal: pl. szelet befogni, szélre csomót kötni, göndör hajszalet egyenesre verni, szénás villával kölest felszedni, kitalálni, hogy mi édesebb a méznél, szenteltvízben fürödni, kitalálni, hogy milyen madár a mézben és vánkostollban megforgatott feleség, fekete gyapjút fehérre mosni stb.;

2. az ördöggel való tréfás fogadások (AaTh. 1060–1114.) (pl. a termésnek az a része, ami föld felett/alatt van az ördögé)

- A kincsőrző ördög típusú mesékben az ördögtől kapott kincs ürülékké változik (freudi magyarázatát lásd: Nola A. 2001. 12.).

- A „komoly” és „tréfás” ördög-történetek közötti különbség csak esztétikai természetű (pl. tragikus, groteszk, félelmetes, humoros stb.), de nincs lényeges különbség sem genetikai, sem tipológiai szempontból, sem pedig „a mondanivaló” vonatkozásában. „A kimondottan komikus ördögalak mögött is gyakran átvillan a pokoli szándék borzalmas komolysága.” (Röhrich L.)⁵⁰

2. 10. A modern idők ördöggépzetei

Mivel a démonokról alkotott képzetek archetipikusak, nem tűntek el a középkori vallásos világgép szétesésével. A démonizálás különböző technikáival ma is találkozhatunk. A politikai életben a politikai-ideológiai ellenfeleket, az új eszmék képviselőit stb. – olykor komolyan, olykor csak ironikus-szatirikus formákban – ma is gyakran az ördöggel azonosítják. A modern szórakoztatóipar (pl. vámpír- és horrorfilmek, képregények stb.), a reklámvilág stb. ugyancsak épít ezekre az emberi pszichében mélyen gyökerező szimbolikus képekre.

A nyugati világban a 19. század végétől kezdenek elterjedni az ún. „sátánista mozgalmak”, amelyek a világban létező Rosszat mint valóságosan létező lényt fogják fel, úgy, ahogyan a *Jelenések könyvében* is megjelenik. Ezek hatására VI. Pál pápa ünnepélyes nyilatkozatot ad ki, amelyben azt szorgalmazza, hogy a katolikus egyház is módosítson az Ördögről alkotott Szent Ágoston-i felfogáson, és az ördögöt ne csak az istentagadás filozófiai alapelveinek, ne csak mint „a Jó hiányának”, hanem valóságosan is létező, személyes erőnek tekintse: „A világban jelen lévő Rossz egy közöttünk járó sötét és ellenséges személy, egy Démon intervencióinak eredménye. A Rossz nem csupán fogyatékos, hanem élő szellemi lény, ami romlott és másokat is megront.”⁵¹ II. János-Pál pápa ugyancsak több alkalommal – 1986. aug. 13-án különösen hangsúlyosan – nyilatkozott úgy, hogy az ördög anyagi valójában

⁴⁹ Uo. 205.

⁵⁰ Röhrich L. 1966. 225.

⁵¹ Nola A. 2001. 339.

is létezik, de ezzel a pápai kijelentéssel azonban nem mindenki értett egyet.⁵² Egy 1989-es francia felmérés szerint az emberek 38%-a a drogban, 16%-a a terrorizmusban, 13%-a háborúban, 11%-a a SIDA-ban látta az ördög modern megjelenését, de voltak olyanok is, akik a Sátánt történelmi figurákkal (Hitler, Sztalin, arab fundamentalisták stb.) azonosították.⁵³ Az 1980-as években a sajtóban egymást érték a támadások a sátánizmussal vádolt rock-együttesek (ACDC – *Anti-Christ*, *Death to Christ*; *Heavy Metal* stb.) ellen. Németország protestáns lelkészei a szombat esti diszkóról beszéltek úgy, mint az ördög által irányított eseményekről.⁵⁴

2. 11. Etnikumok démonizálása

A mitikus tudatban a reális és az irreális egybeolvad, a valóság és a képzelet nem válik szét egymástól. A mitikus világszemléletnek ezzel a sajátosságával magyarázható az, hogy a mitikus tudat nemcsak a szellemlényeknek, hanem valóságos személyeknek, sőt állatoknak, növényeknek, tárgyaknak is démoni jelleget tulajdonít. A középkori és kora újkori boszorkányperekben például nemcsak személyeket, de állatokat, sőt tárgyakat is ítélték el és égettek meg. Különböző etnikumok, vallási közösségek démonizálásának képzeleteivel ma is találkozunk.

A középkorban a távolról jött különböző etnikumok (pl. tatárok, cigányok, zsidók, spanyolországi mórok stb.) démonizálásához döntően járult hozzá az a tény is, hogy ezek az ismeretlenből jött népek nem a keresztény modell (teológia, rítusok stb.) szerint éltek, és így őket, mint az üdvözülés zálogának tekintett keresztény értékrend elutasítóit, nyilvánvalóan a Sátán követéinek tekintették.

A keleti pusztákról jött **vándornépeket** Európában a pokol küldötteinek, már-már állatszerű szellemlényeknek tartották, és ebben minden bizonnyal hittek is. Például az „Isten büntetéseinek” tekintett **tatárokról** 1222-ben azt írta a *Novgorodi Krónika*, hogy „senki sem tudja, honnan jönnek, és senki sem tudja, milyen nyelven beszélnek”.⁵⁵ A tatárok démonizálásának mitikus képzele ugyancsak máig fennmaradt a magyar népi kultúrában: „A kutyafejű tatárok egész biztosan léteztek. Az öregebbek nagyon jól tudják. Azok úgy néztek ki, hogy a fejük kutya volt, a testük meg ember. Lovon jártak, és mindenki menekült előlük. Ahova csak tudott, oda menekült el. Nem laktak azok faluba, csak sátorba. Mindent elpusztítottak, ami az útjukba akadt. Nagyanyám hallotta az öregektől, hogy egyszer a patak mellől egy családtól elvitték egy leányt, véletlenül megtalálták, hogy hova bújt el. Ketrecbe zárták, és elvitték magukkal, de visszaengedték, nem ölték meg. Mindig rettegtek az emberek, hogy visszajönnek. Egyszer aztán már nem jöttek vissza a kutyafejű tatárok.”⁵⁶

A **cigányok** nomád voltát, az ismeretlen térhez való kötöttségét, a mágikus varázslásokban, ördögi rontásokban való jártasságukat a keresztény Európa nehezen tudta tolerálni. A boszorkányperek elítéltei, a Sátánnal való cimboraságért máglyán elégetettek, felakasztottak között sok a cigány nő (pl. Franciaországban a 15–16. század fordulóján). Káin örököseinek mondták őket, akik örökös száműzetésre vannak ítélve. Egy Európa-szerte elterjedt középkori legenda szerint Krisztus keresztre feszítésében is segédkeztek: noha Mária kérte őket, hogy távozzanak, nagy és hegyes szegeket készítettek Krisztusnak. A középkori ábrázolásokon a cigányok fizikai megjelenése is állatszerű. Egy lübecki szerzetes azt írta róluk, hogy a cigányok a tatárokhoz hasonló fekete démonok („forma turpissima nigri ut Tartari”)⁵⁷, egy Forli nevű olasz kisvárosban 1422-ben pedig ezt jegyezték fel róluk: „két

⁵² André Julliard: Urgia sorților. Vrajitoria zilelor noastre în Franța. In: Muchembled R. 1997. 281.

⁵³ Uo. 281–282.

⁵⁴ Uo. 281.

⁵⁵ Nola A. 2001. 295.

⁵⁶ Körösfő, Péter Kinga egy. hallg. gyűjtése, 2003.

⁵⁷ Nola A. 2001. 297.

napra megálltak itt valami nem jól nevelt népek, sőt inkább hasonlatosak a rút és a zajos állatokhoz.”⁵⁸

A középkori katolikus teológiai gondolkodás különféle régi mítoszokat aktualizál a **zsidó** nép és a Sátán kapcsolatáról (pl. a bukott angyalokkal hozzák őket kapcsolatba; azt tartják, hogy a mózesi törvények elfogadása előtt a démonok tulajdonában voltak; az *Apokalipszis*ben kétszer előforduló „Sátán zsinagógája” kifejezést a boszorkányszombattal hozzák összefüggésbe stb.), és legfőképpen a zsidókat a világot megváltó Krisztus kigúnyolóinak, kínozóinak és keresztre feszítőinek tekintik.⁵⁹ Az így kialakult negatív zsidókép az európai folklór több középkori eredetű műfajában is fellelhető. Például a krisztusi szenvedéstörténetet erős érzelmi telítettségű képekben megjelenítő archaikus népi imádságokban és a passióepikát megjelenítő egyéb műfajokban: „*Miért rivolsz, Szentanyám? / Honne ríjak, Szentfíjam! / Sűf jiduk levelet küldtek, / szent péntekre felfolnak, / rút nyálakval töpdösnek, / vas kescsiükvel szabdasnak, / hajant húznak, / nadzsan sufolkonnak.*” (Szabófalva)⁶⁰

Amint látjuk a démonizált etnikumok megjelenítése az állatiasság képzetkörének archetipikus képelemeivel valósul meg. A „kutyafejű ember” metafora ennek a képzetnek a lényegét fejezi ki, ugyanis egyszerre utal az állattól való rettegésre és a bestialitás egzotikumára, vagyis a démoni erők civilizáción kívüliségére.

II. Az ördög lakóhelye, a megjelenés helye és ideje

1. A pokol képzetei a folklórban

„*Úgy hallottam, mondják, hogy a legbűnösebbeket teszik legbelül a pokolban, a másikat, akik nem olyan bűnösök, azokat hagyják kívül. A leggazdagabbakat teszik legalól, a legnagyobb tűzbe, s akik itt szegények vótak, dolgozta mindig, azok ott es dolgoznak, azok hordják a csipkét, és rakják rá azokra a gazdag emberekre, gyojtsák meg és égetik. A szegényemberek hordják a hátikon azt a csipkét, gyojtsák meg és égetik a gazdagokat. A gazdagok ott es ülnek csak és égnék.*” (Mekényes, Bosnyák S. 1980. 16.)

„*Még láttam a fogak csitorgatását. Így láttam. Oda a Sátán vitt el ingemet, az ördög. El kellett menjek. Mikor megérzettem az első rendet, hírt kaptam, hogy ő, felkeltem, imádkoztam. Esent, második rendet eljött a Sátán. A második rendet es hírt kaptam, s helyre ebredtem, hogy ő az, s újra, esent imádkoztam. Harmadik rendet elgyőzőtt a fáradtság es, eltőt vót tizenkettő után. Kapálló üdeje vót. A sátán aszondta, menjek velle. Nem nyúlt hezám. A lelkeket láttam, hogy mentem én elől, s a Sátán, az ördög utánam. És megláttam, azon a széles úton, me meg van tapodva, sok világ mejen. Megláttam a nagy ajtókat ezután. S a nagy ajtók, hogy meg vót nyilva, megérzett, hogy bémentünk. Meleg is vót, büdöss is vót az a szenvedtető hely. Akkor mondott a Sátán: – Láss! – Me setétség vót. S akkor én látni kezdtem, úgy adta az Isten. Látni kezdtem, hogy a lelkek hogy vannak ottan. Essze vótak kicseredve fájdalomikban. Mondottam: - Az Úrjézus nevébe, milyen hely itten? – Aszondták, fogak csitorgatása, külső sötétség. S a sátányok eljöttek, s kínoztatni kezdték a lelkeket. Döfték meg árokval. Csípték meg harapófogóval, szúrták meg villával, szedték ki a fogaikat, szedték ki a szemeiket, vágták le az órikot, ők jajgattak: - Jaj! Hogy nem tudtam én a bűntől megőrizkedni? Ha jót csináltam lenne, én ide nem értem lenne, jaj, innét nincs szabadulásom. Mindörökre van kénzatásom. Másik után vevődtem lenne, én ide nem értem vóna. Jaj, hogy fáj, jaj, hogy fáj! Mindörökre fog fájni. Mikor telik el az örökség?” (Lészped, Kóka R. 2006. 25.)*

⁵⁸ Uo. 298.

⁵⁹ Uo. 295–296.

⁶⁰ Tánczos V. 1995. 247.

2. A periféria mint démoni táj. Ördög a pusztában

A hagyományos világ térszemlélete szerint az ember az őt körülvevő hatalmas térnek csak egy kis részét, a „bekerített közép” terét uralja, a világtér megművelt részén túli terek pedig kaotikusak, veszélyesek és rettegettek. A hagyományos gondolkodásmód konkrét és szimbolikus jellegének megfelelően az összes teremtmények, sőt a szellemlények és az istenségek is valamelyik térrészhez kapcsolódtak. A tér, amihez egy ember tartozik, egyszerre jellemzi is az illető embert.

Az etnológiai irodalomban több helyen olvashatunk arról, hogy a vad tájakon, például erdőségek közepette letelepedő embereknek mindig első dolguk volt, hogy az élhető kozmosz megszentelt terét szimbolikusan kiszakítsák az ismeretlen, démoni térből. A keresztény ember ezt már egy fakeszt állítása révén is megteheti, de az igazi kozmoszteremtés a kápolna- vagy templomépítés. A temető megszentelt terének körülhatárolása vagy egy határkereszt-állítás ugyanilyen célzattal történik.⁶¹

A „bekerített közép” belül a rendezett kozmosz törvényei az uralkodóak, és ezek a törvények egyszersmind szent törvények is, vallásos megalapozottságúak, mert istenségektől származnak. Ellenben ha messzire megy az ember, és elhagyja a szentségi jegyek által megvédett teret, akkor egy olyan ismeretlenben jár, ahol minden kaotikus és veszélyes, mert ott már az emberek által nem ismert titokzatos és gonosz erők lakoznak. Az erdő ezért lesz a halál és a beavatás színtere a mitológiákban.

A hagyományos világ embere tudja, hogy a város- és faluhatáron kívüli erdőségekben, pusztákban démonok tanyáznak. Az erdőket, havasokat járó gyimesi csángó legényeknek óvakodniuk kell az ismeretlen világ szellemlényeitől, mert például a szépasszonyok bódító énekétől elkábulhatnak, és akkor ezek a gyönyörű démonok halálra táncoltathatják őket.⁶² Dante Alighieri (1265?–1321) *Isteni színjáték*ának híres, pokolba vezető utazása is a civilizatórikus téren kívül, egy sötét erdőben való eltévelyedéssel kezdődik, ahol nagycsüörtök éjjelén a költő három mitikus szörnyeteggel, egy párduccal, egy oroszlánnyal és egy farkassal, a pokol követeivel találkozik.

Az idegen, messziről jött ember mindig gyanús, mert nem tudni, hogy mi vagy ki lakik benne. Sőt az idegen voltaképpen maga az ördög, mert a megszentelt kozmoszon kívüli helyről, az emberek világán kívüli térből származik, onnan, ahonnan az ördög is. Ezért a középkorban az idegenből jött, ismeretlen embert a település határán kívül, vagy a két település határán, az ún. „senkiföldjén” temették el, hogy az esetleg benne lakozó démon ne kerülhessen be a temető megszentelt térébe, sőt még a faluhatárba se, és így ne árthasson a közösségnek.

A különböző folklórműfajokban szembeötlő az ördög lakóhelyének *démonizált jellege*. A Gonosz minden megnyilvánulása, így a hozzá tartozó tér is fekete („feteke ég alatt feteke szem igizett meg”), és feketék a Gonosz teréhez tartozó félelmetes khtonikus állatok is („fekete kókisok nem kikirilnek”, „fekete lovak nem nyerítnek”, „fekete kutyák nem ugatnak”, „fekete halak nem vicsognak” stb.) A némaság a kultúrán kívüliség, egy másik világ szimbólumai, hiszen az emberi nyelv, a szó kimondásának képessége alapvető civilizációs jelkép. Mint előbb láttuk, Avvakum protopópa ráolvasó imája is „néma is siket lélek”-nek nevezi a tisztátalan lelket. A Szó a legelső fényszimbólum, vele együtt jelen van a világ teremtésének kezdetén. Minden kozmoszteremtés az isteni fény megjelenésével („Fiat lux!”) és a hozzá asszociálódó Ige kimondásával kezdődik (lásd: *János evangéliuma*, 1. 1–

⁶¹ A Csíki havasok hegyi telepein a 19–20. század folyamán megtelepült csángók „kozmoszteremtésének” szakaszait követi nyomon Bárh János egyik könyve (*Úz-völgyi magyarok. Településnéprajzi és népesedéstörténeti tanulmány*. Kecskemét, 2004.)

⁶² Salamon A. 1987. 102–105.

18.), amelyek legyőzik a sötétséget. A démonok hideg, távoli terét benépesítő pokoli állati lények meztelenek, hiszen a ruha, az öltözet a szakralizált emberi kultúrához való tartozás szimbólumai, a díszes, tiszta öltözet az ember, a kultúrhős, az istenség attribútuma.

A *civilizáció és a szakralitás hiánya* is („ahol vakarukalácsot nem sütnék”, „ahol kovászos kenyervel nem élnek”, „ahol keresztet nem vetnek”, „ahol templomba nem mennek”, „ahol harangszó nem hallatik” stb.) rendkívül szembeötlő módon hangsúlyozódik a démon lakóhelyét megjelenítő népi szövegekben: „*Azt mondom neked pokolvar, / ... / megfoglak, s éppen a havasba viszlek. / ... / Ott van egy leány, aki a haját soha bé nem fonta, soha kenyeret nem kezdett, / piros bort nem ivott*” (Alsófehér megye) „*Menjetek a hideg havasokra, / hol embernem nem látszik, / harangszó nem hallik, / bokor kalácsot nem kötnek, / szákramentummal nem járnak.*” (Pusztina) „*Ne jöjj gonosz sátán a határunkra elpusztítani, / mer Karácson estéjén nem jöttél el velünk a misére!*” (Gyimesbükk)

A Gonosz erőit szimbolizáló hiedelemlények (ördög, boszorkány, lidérc stb.) megjelenésének démoni helye (kietlen táj) és démoni ideje (éjszaka) kívül esik az állandó emberi ellenőrzésen, tehát voltaképpen nem is valódi – értsd: szent, emberi, kultúrához tartozó – tér és idő.

Ördög a pusztában

A fenti szimbolikus logika szerint világos, hogy a világ megműveletlen, emberek által nem lakott része az ördög tere.

A kietlen táj, a vad ismeretlen vidék, ahol a barbárok végtelen pusztái kezdődtek, már a késő antik kor embere számára is a civilizáció tagadásának jelképe volt,⁶³ és így kultúrtörténetileg is jól magyarázható az a tény, hogy a kereszténység csábító, kísértő ördöge is leghamarabb az emberi kultúrán kívüli tájban, a pusztában jelent meg akkor, amikor magát Jézus Krisztust próbálta a bűnre rávenni, azért, hogy lelkét megkaparintsa.⁶⁴

Az ördög azóta sem távozott abból a bizonyos pusztából. Jézus Krisztus után Remete Szent Antal (meghalt 356-ban) megkísértése következett. Ez a történet az előzőhöz hasonlóan újra és újra feltűnik a képzőművészetben és a világirodalomban.⁶⁵ A 16. században Bornemisza Péter is tisztelettel szól a pusztában kísértő ördögön vett győzelméről az *Ördögi kísértetekben*: „*Sokszor vadak, medvék, oroszlányok kígyók, baziliszkusok, skorpiók és egyéb röttentő férgek képében forgottak mellette. Kiknek ezt felelte: ha az Úrnak az akaratja, hogy megegyetek, úgy legyen. De ha ő nem engedi, mit fáradtok hiába.*”⁶⁶ Avvakum protopópa a 17. századi Oroszországban Krisztus keresztjével üzte ki a gonosz lelket egy szegény megszállott örültből, aki az ördögöktől nyomorgatva már harmadnapja bolyongott a pusztaságban.⁶⁷

III. A védekezés technikái, ördögűzés

1. Exorcizmusok (ördögűzések)

- A démonűzés nemcsak szó által történt, rítusok is kísérték: pl. keresztvetés, rálehelés (afflatus), böjt, penitenciatartás, nemi élettől való tartózkodás, imavégzés stb.⁶⁸

⁶³ Nola A. 2001. 174.

⁶⁴ *Máté evangéliuma* 4. 1., *Márk evangéliuma* 1. 12–13., *Lukács evangéliuma* 4. 1.

⁶⁵ Csak a leghíresebb alkotásokat említve: Martin Schongauer: *Szent Antal megkísértése* – metszet, 1480–1490 körül, Metropolitan Művészeti Múzeum, New York.; Hieronymus Bosch: *Szent Antal megkísértése* – festmény, 1500 körül, Lisszabon; Gustave Flaubert: *Szent Antal megkísértése* – regény, 1849) – A Szent Antal megkísértéséről szóló művészeti ábrázolásokat összefoglalja: Szikszai M. 2005.

⁶⁶ Bálint S. 1977. I. 150.

⁶⁷ *Avvakum protopópa önéletráisa* 1979. 115–117.

⁶⁸ Uo. 279.

- A démonok a világ tárgyi dolgaiban eredendően (per naturam) jelen lehetnek. Ezért ki kell üzni a démont a természeti jelenségekből (eső, vihar stb.), az állatokból, a kenyérből, a borból, általában az élelmiszerekből, az új építményekből stb.⁶⁹

- Az exorcizmusformulák állandó elemei: a) a szent, hathatós erők felsorolása; b) a démon felszólítása, hogy hagyja el a testet; c) a megtámadott vagy megszállott testrészek felsorolása; a bibliai előidőre való hivatkozás stb. – Pl. a *Rituale Romanum* (1614) is tartalmaz ilyen ördögűző formulát.

A Szent jelenléte. Az ördög félelme

Az emberi világot fenyegető démoni erők legyőzésének, megsemmisítésének vagy elküldésének mágikus-vallásos szimbolikus eljárásai sokfélék. A démonok ellen vívott állandó harcban fontos szerepe van a keresztény egyház által birtokolt szentségi jegyeknek (pl. imádság, szentelmények, exorcizmusok, önsanyargatás/böjt), a kimondott szó hatalmának (szómágia) és több más mágikus-szimbolikus technikának. Az ördög fél ezektől.

A patrisztikus korban a (felnőtt)keresztség felvételének rituáléja – evangéliumi alapokon (vö. Krisztus mint ördögűző) – exorcizmust is tartalmazott. Ti. azt tartották, hogy az eredendő bűn folytán a démon már jelen van az emberben a kereszténység felvétele előtt.⁷⁰

A hagyományos keresztény ember a Jó Isten primátusát vallja a Rossz Isten fölött, ezért szemléletében az isteni erők mindig erősebbek a démoni erőknél, így az Anyaszentegyház által rendelt **szentségek és szentelmények** által a démon mindig legyőzhető. Néhány példa erre a szemléletre: „... *esti harangszókor meg ne találtassál / abba az állatba, ahova bészállottál, / mert ha megtaláltatol, / az Úr Jézus keserves kínszenvedésű keresztjével / ütlek meg, s késvel vágom el a nyakadot*” (Gyimes) A megsemmisítés egyik technikája az ártó démon „megkeresztelése”, ami által az ártó szellem kereszténnyé lesz, elveszíti hatalmát, sőt a keresztségben kapott új név által a szómágia révén is kikényszeríthető a megsemmisülése. Az Alföldön fokhagymával háromszor keresztet vetettek a pokolvarra, és közben ezt mondták: „*Én téged kereszteltek az Atyának nevébe semminek, / én téged kereszteltek a Fijának nevébe semminek, / én téged kereszteltek a Szentlélek nevébe semminek!*” (Kiskunfélegyháza) A Székelyföldön és Gyimesben a „nagyidő” fémtárggyal (fejsze, kasza, kés stb.) „megkeresztelése” volt általános, amit a viharral szembefordulva kellett végezni. A „keresztesen” földbe vágott fejsze egyszerre fejezte ki a démon megkeresztelését, megsemmisítését és szimbolikus földbe küldését, illetve földhöz szegzését.

Mivel az örök életet szimbolizálja, az ördög előtt nincs félelmetesebb képzet a **krisztusi piros vérnél**, ami megtörte a pokol hatalmát. Ez fejeződik ki az archaikus népi imádságok képeiben, ahol ez a szimbólum mint **mágikus védettség-jegy** jelenik meg: „...*szent ótáron szent kereszt, / kérem az Úrjédust, / hogy vegye a jobb vállára. / Kerüjje meg háromszor az én házomat, / és hinteje meg szent vérével.*” (Pusztina)⁷¹ „*Begyütt Jézus a házamba, / házam közepén megáll, / Piros vérét hullajtotta, / Az egész házamat befolyta, / Szűz Mária helyét hatta, / Ide nem mer semmi rossz.*” (Bükkszenterzsébet, Heves megye)⁷²

Akit Jézus vére megfestett, az nem kerülhet a Gonosz hatalmába, tehát nyitva lesz előtte a menny kapuja. A Szent Vér egyszersmind **a megtisztulás és az üdvösség záloga**: „*Jézuskának szent sebje, csepp vére, érdeme átol / kérlek téged, hallgass meg! / Jézuskának szép piros vére, / ki lehullott a keresztfa tövire, / mosd le a bűneimet!*” (Pusztina)

A szent ostya (eukarisztia) a legerősebb démonűző erő. A **kenyérnek** ugyanolyan gonoszűző szerepe lehet, mint az ugyancsak búzalisztból készül ostyának. A puskába tett

⁶⁹ Uo. 280–281.

⁷⁰ Nola A. 2001. 277.

⁷¹ Saját gyűjtés.

⁷² Erdélyi Zs. 1976. 186., 29. szövv.

kenyérmorzsával le lehet löni a boszorkányt, az *Ördög és a kenyér* mesetípusban a kenyér távoltartja az ördögöt stb.⁷³

2. Mágikus megsemmisítés és elhárítás

A mitikus világkép – a teológiai-filozófiai gondolkodás intellektuális irányultságától gyökeresen különböző módon – a világban tagadhatatlanul jelen lévő Gonosz erőit is konkrét képekben, nagy érzelmi telítettségű szimbólumokban ragadja meg. Ugyanígy konkrétak és képszerűek a Rossz eredetére és elpusztításának módozataira vonatkozó mitikus képzetek is.

Az ördög által birtokolt kietlen tájakról jött, kevésbé keresztényesült démonok a hagyományos világ embere számára félelmetesek és rendkívül veszélyesek voltak, ezért az ellenük folytatott élethalálharcban a keresztény ember a szentségi jegyek teljes készletét felhasználta. Az ördögűzéseket a középkori egyház rendszeresen és hivatalos körülmények között gyakorolta, különösen a szerzetesi közösségekben⁷⁴, de démonokkal bárki felvehette a harcot, ha rendelkezett a szükséges tudással és szentségi jegyekkel.

Mivel a démonok embernemlakta kietlen tájakról – pusztákról, hideg havasokról, tengerfenékről – vagy az ember által szintén nem ismert föld mélyéből érkeznek, azok a személyek, akik ismerik az ellenük ható ráolvasó imádságokat és mágikus rítusokat, képesek őket ezekre a kietlen helyekre, a föld gyomrába, azaz valóságos lakóhelyükre visszaküldeni, esetleg megsemmisíteni. A magyar ráolvasások a szó mágikus erejével végzik el a démon kiparancsolását, amihez rendszerint bizonyos mágikus rítusok is (pl. a rontást okozó tárgyak elásása, beteget lemosó víz ajtó- vagy kapusarakra, élő fa tövére történő elöntése stb.) társulnak.

Az előbb említett Avvakum protopópa, még ifjú korában, egyik dühöngve vergelődő fiútestvéréből különféle szentelményeket (szenteltvíz, füstölő, szentelt gyertya, szertartáskönyv) használva kiparancsolta a demont, úgy, hogy a betegre egy Nagy Szent Vazultól származó exorcizmust mondott rá: „*az Úr nevében parancsolom neked, te néma és siket lélek, menj ki ebből a teremtményből, és többé bele ne menj, hanem menj a pusztaságba, ahol nem él ember, és csak az Isten néz vigyázó szemmel.*”⁷⁵ A 17. századi orosz ördögűzés és a magyar ráolvasások nagy fokú hasonlósága, sőt lényegi azonossága azzal az említett körülménnyel magyarázható, hogy ezek a rítusok és szövegek Európa-szerte egy középkori, az egyház által akkor még hivatalosan is elismert, mindenekelőtt a kolostorokban gyakorolt exorcizmusokból származnak.⁷⁶

A fenti ördögűzés szövegének és szakrális-mágikus rítusainak hasonló megjelenéseivel találkozunk a magyar folklór démonelküldő ráolvasó imádságaiban is. A Pócs Éva által szerkesztett *Magyar ráolvasások* című kétkötetes munka⁷⁷ gazdag és rendszerezett gyűjteménye ezeknek a folklórszövegeknek. Ebből idézünk néhány kiparancsoló szövegformulát annak illusztrálására, hogy a démonokat *az emberi kultúrán kívüli térbe*, azaz a saját lakóhelyükre, a többi démonok közé küldik el: „*Bódogságos Szűz Mária hozza vissza a hosszú egészségit, / s vigye el a betegségit / a sátányokhoz a pokolba, / a kígyókra, békákra, / erdőkre, mezőkre, / s ettől a betegtől menjen el.*” (Klészse) „*Menj el hegyeknek, kőszikláknak / háta mellé, ahol fekete kutyák nem ugatnak, / hol kakasszó nem hallszik, / hol kovászos kenyérral nem élnek*” (Gyimesbükk), „*Menj el kemény kősziklába, / ahol oroszlán lányok, legények laknak. / Fejiken bujj be, / talpikon bujj ki!*” (Gyimesközéplek) „*menj el a Sinai*

⁷³ Városi Ágnes: Olvasószemmel lövik le az ullant. A boszorkány elpusztítási módja a fertőendréd néphitben. *Korunk* XVI. 2005. 5. 57–58.

⁷⁴ Ennek maradványa az, hogy a székelyek és gyimesi csángók az ún. „kalugyerpapokat”, azaz a moldvai ortodox kolostorok szerzeteseit látogatják bizonyos mágikus kényszerítések megvalósítása, jóslások stb. végett.

⁷⁵ Avvakum protopópa *önéletrása* 1979. 108.

⁷⁶ Pócs É. 1984. 109–137.

⁷⁷ Pócs É. I–II. 1985–1986.

hegyre, / ott vannak a mérges kígyók / azoknak az erejüket elvenni” (Beleg, Somogy megye) „Menj vissza te igazet, / a nád tűjére, / madarak tollára, / és tenger vizibe.” (Somogyudvarhely) „Menjete ki a határba, / az odvas fába, / az odvát egyétek, / az ágít hasogassátok, / s az életjít elfogyassátok. / Ott sem lesz nyugodalmatok. / Menjete be a Veres tengerbe, / kő legyen párnátok, / ott legyen nyugodalmatok.” (Lábnik) „Menyel hideg havassakra, / szakassad hidegh havassaknak agat bogat, / es tengernek követtset-fővenyet.” (Nagyszeben, 1651.) A démon lakóhelye nem a föld alatt, hanem inkább valahol horizontálisan távol található, ezt az előbb idézett nyelvi formák is egyértelműen kifejezik („menj el”, „vigye el” stb.) Ez a szent kultúrán kívüli démoni tér a föld mélyében is lehet, de ez a térképzet sem azonos a kereszténység pokol fogalmával, itt is egy sokkal ősbibliai alvilág-képzet megjelenéséről, olykor esetleg keresztényiesítéséről van szó: „Ennek a nyavalyának se legyen nyugodalma, / menjen le a földnek / a hét csínyára.” (Zagyvarékas) „Földbű gyűtt, / földbe menjen, hogy ezen a bűnös testen / hatalmat ne vegyen!” (Sándorfalva) „Kibútt a kégyó a földből, / földből bútt a szörbe, / szörből bútt a bőrbe, / bőrből a csontba, / csontból a velőbe.” (Gyimes) „Addig ütlek tüktököt, / amíg bémentek a fekete föld gyomrába hetvenhét singnyég.” (Gyimes).

A magyar etnológiai irodalom is gazdag adatanyagot hozott már fel annak az egyetemesen elterjedt, archetipikus képzetnek a bizonyítására, hogy az emberi világra támadó démon a női nemiszervben megsemmisíthető, és hogy a nemi szervek általában véve is *apotropeikus* (rontásselhárító) szerepben tűnnek fel. (Lásd: II. éves *Folklórszimbolumok* tárgyl.)

A **fokhagyma** rontásselhárító funkcióban való használata teljesen általános. Udvarhelyszék katolikus falvaiban húsvétkor fokhagymát és sót is szenteltetnek, mert mindkettőnek gonoszűző erőt tulajdonítanak, amit az egyházi áldás még tovább fokoz. A megszentelt fokhagymát boszorkányűző céllal megeszik, zsebbe hordják, párna alá vagy ágyba rakják, küszöb alá teszik, bekenik vele az ajtófélfát, megdörzsölik vele a beteg állatot: „A párna alá, az ágy sorkába [tettek], azt tartották őseink, hogy a sátán, az ördög nem tudja az ágyat megközelíteni. Ezelőtt anyáink megkenték az ajtófélfát, bétették, azt tartották, hogy a rosszak nem tudják a küszöböt átlépni, nem tudtak átamenni.” „A szentet fokhagymát még az ágyba es bé szoktuk tenni a fejünk alá, a párna alá. Azt mondják, hogy akko nyuguttabban aluszol, vagy nem jár olyan rossz álom, ugye, az eszödbe, met ott van ez a szentelt dolog.” „Az osztán hosszasan a zsebbe van. Egyik zsebbe nincsen, teszök még a másik zsebömbe es, hogy legyen, főleg olyan kabátba, szvetterbe, amit többszé féveszek.”⁷⁸ Ugyanez a jeképiség a népmesékben is előfordul: „Az öregember a kunyhó küszöbe alól kivett három cikk fokhagymát, s odaadta a fiúnak: – Fogjad fiam, tedd el jól! Ez a három cikk fokhagyma megvéd titeket a boszorkány varázslatától.”⁷⁹

3. Harc az ördöggel

Amikor Szent Pál apostol az efezusiakhoz írt levelében egy metaforasorral leírja az ördöggel harcoló igazi keresztények lelki fegyverzetét, egyszersmind jellemzi is keresztényi lelkület hőseit, ezért az általa használt allegorikus szimbolika azóta is folyamatosan jelen van a vallásos művészetben: „Öltsétek fel Isten fegyverzetét, hogy helyt tudjatok állni az ördög cselvetéseivel szemben. Nem a vér s a test ellen kell viaskodnunk, hanem a fejedelemségek és hatalmasságok, e sötét világ kormányzói és az égi magasságok gonosz szellemei ellen. Öltsétek föl tehát Isten teljes fegyverzetét. Csak így tudtok ellenállni a gonosz napon és így tudtok mindent leküzdve helytállni. Álljatok ki tehát: derekatokra csatoljátok a tisztesség övét, öltsétek magatokra az igazság páncélját, lábatokra húzzátok a békeesség evangéliumának hirdetésére a készség saruját. Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, amellyel elháríthatjátok a

⁷⁸ Oroszhegy, Vass Melánia egy. hallg. gyűjtése, 2005.

⁷⁹ Nagy Olga: *A vasfogú farkas*. Bukarest, 1987. 82.

gonosz minden tüzes nyilát. Vegyétek fel az üdvösség sisakját és markoljátok meg a lélek kardját, ami Isten igéje.”⁸⁰

A harcoló hős archetípusát kereszténység is átörököltette. Mihály, Ráfáel és Gábor arkangyalok így lettek a mennyei (had)seregek vezérei. Szent Mihály, aki legyőzi a sárkányt és uralkodik, Apollónhoz hasonlít; Szent György Perszeusz utóda, hiszen megment egy szűzet, akit a város kútjából kijáró sárkány el akar nyelni.⁸¹ A keresztény hősök itt említett prototípusai számos „helyettesítő” sokszorozza meg. A középkorban és még a barokkban is minden egyházmegye, sőt plébánia szeretett volna magának patrónusul egy *harcos szentet*, akit „mozgósítani” lehet a Sárkánnyal, a démonokkal, és az egyházi közösséget fenyegető ellenséggel szemben. Így terjedt el Nyugat-Európában Szent Dónát (ókeresztény vértanú püspök, talán katona), Poitiers-i Szent Hiláriusz (az ariánus eretnekséggel harcoló 4. századi galliai püspök), Tours-i Szent Márton (316/317–397, tours-i püspök, katonaszent) és más harcos szentek kultusza. Magyarországon rendkívül nagyszámú középkori patrocíniuma van Szent Mihály arkangyalnak (pl. ő gyulafehérvári székhelyű erdélyi egyházmegye védőszentje is) és a magyar *harcos szent király*oknak (Szent István, Szent László).

A démonokkal csatázó harcos szentekről szóló keresztény tanítás a népi képzeletet is megmozgatta. Egy gyimesi ráolvasó imádság, amely a boszorkányok által elvitt tehéntej visszavarázslására szolgál, valóságos csatajelenetet ábrázol: „*Elindul a Boldogságos Szűzmária a Jordán vize mellett. / Szembe találá a kantéros (kantáros) boszorkányokat, / kérdi: hova mentek ti kantéros boszorkányok? / Menyünk fekete földnek színire, / hol Bimbó, Lizi tejit, maráját (zsírját) elvenni, / eszit elferdíteni, / szemeit elhomályosítani, / füleit megsüketíteni / veséit összerombolni, / az összes szaporodását megsemmisíteni elmenyek! / A Boldogságos Szűzmária megkéri az ő áldott szent fiát, / adjon segítséget. / Elmenyen az Úrjézus Krisztus, / elküldi a szenteket. / Jeruzsálem hegyein leszállának, / Szent György, Márton, Illés próféta, / Szent Mihály arkangyal / arany láncokkal a gonosz boszorkányokra rearohannak, / a láncokkal megkötözik, / a fegyverekkel esszelövdözik, / a kardokkal esszevágják, / a Jordán vizibe vetik. / Csúfabbul fognak járni, / mind aki nagy interesre (kamatra) / adja ki a szegényeknek a pénzt!*”⁸² (Gyimes) Az északi csángó Balusesten egy öregasszony, a környék mágikus úton gyógyító specialistája, a betegségdémonokat egy hosszú, hegyes bottal támadta meg, miközben magyar és román ráolvasásokat mondott. A gyógyító ráolvasásokat kísérő rítusokban alkalmazott kés, sarló stb. a fémfegyver kicsinyített másai, a kard szimbolikus megfelelői.

A fegyverek égi, megszentelt volta gyakran a sikeres harc feltétele. Közismert hiedelem ugyanis, hogy a boszorkányokat, ördögösöket nem fogja a közönséges fegyver. A boszorkányt, a csordásfarkast stb. csak szentelt golyóval, olvasószemmel vagy kenyérmorzsával, esetleg szentelt ostyával lehet lelőni.⁸³

Összegzés: archetípus-e az Ördög?

A Rossz (Gonosz) archetípusának keresztényiesített megjelenéséről van szó. Keresztényiesültek bizonyos archetipikus képzetek: pl. a Gonosz ártó szándéka, fekete színe, ártó betegség-, ijesztő-, természeti- stb. démonok stb. Mint láttuk, még az ördöggel kötött szövetség gondolata sem kultúrához kötött, hasonlóképpen igen archaikus elem a rejtvényfejtésben való komoly versengés gondolata, a gonosz démon rászedése stb. – „Az ördög tehát a korábbi mitikus óriások helyére lép, helyére lép az alsóbb fokú mitológia minden lehetséges más démonjának és lényének. Végezetül a kereszténységen kívüli isteneknek is a helyére kerül, amennyiben azok

⁸⁰ Pál apostol levele az efezusiakhoz 6. 10–17.

⁸¹ Bálint S. 1977. I. 293–295.

⁸² Saját gyűjtés, 1980.

⁸³ Városi Ágnes: Olvasószemmel lövik le az ullant. A boszorkány elpusztítási módja a fertőendrédi néphitben. *Korunk* XVI. 2005. 5. 58.

keresztény szemszögből démonizálódtak és diabolizálódtak.”⁸⁴ (Utóbbi vonatkozás példázható a meg nem született gyermek démoni lényeknek való elígérésének történeteivel, valamint a dualisztikus teremtménymítoszokkal, amelyekben az ördög alteregója mint tökéletlen teremtmény jelenik meg.)

⁸⁴ Röhrich L. 1966. 223.